

Orhan Kurmuş

1946 yılında Milas'ta doğdu. 1968 yılında ODTÜ Ekonomi ve İstatistik Bölümü'nden mezun oldu. Londra Üniversitesi'nde doktora yaptı. 1983 yılı başına kadar ODTÜ'de öğretim üyeliği yaptı. O yıl, YÖK'ü protesto etmek için 11 arkadaşıyla birlikte üniversiteden istifa etti. 2002 yılında emekli olana kadar çeşitli bankalarda çalıştı.

Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi ve Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu yazarın yayımlanmış eserleridir.

Eserin önceki basımları:

Birinci Basım: Ekim 1974, Bilim Yayınları, İstanbul

İkinci Basım: Temmuz 1977, Bilim Yayınları, İstanbul

Üçüncü Basım: Ağustos 1982, Savaş Yayınları, Ankara

EMPERYALİZMİN TÜRKİYE'YE GİRİŞİ

Orhan Kurmuş

Yordam Kitap: 36 • **Emperyalizmin Türkiye'ye Giriş** • Orhan Kurmuş
ISBN 978-9944-122-25-2 • *Düzeltilme*: Mustafa Çolak
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner
Yordam Kitap'ta Birinci Basım: Mart 2008 • *İkinci Basım*: Mart 2012
Üçüncü Basım: Ağustos 2021 • *Yayın Yönetmeni*: Hayri Erdoğan
© Orhan Kurmuş, 2007 © Yordam Kitap, 2007

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 44790)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 34110 Çağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • W: www.yordamkitap.com • E: info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap
www.instagram.com/yordamkitap

Baskı: **Pasifik Ofset** (Sertifika No: 44451)
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere / İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

iktisat tarihi

EMPERYALİZMİN
TÜRKİYE'YE GİRİŞİ

*Işık gözlü torunlarım,
Arda'ya, Ali'ye, Tunca'ya;
bir kez daha...*

İÇİNDEKİLER

ALTINCI BASKI İÇİN UZUNCA BİR ÖNSÖZ: İKTİSATÇILAR VE TARİHÇİLER	11
ÖNSÖZ	45
I GİRİŞ	97
II OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DIŞ TİCARETİ VE İZMİR 1827-1850 DÖNEMİ	124
III İZMİR - AYDIN DEMİRYOLU	137
IV İNGİLİZ SERMAYESİ VE BATI ANADOLU TARIMINDA KAPİTALİZMİN GELİŞMESİ	161
V SANAYİDE İNGİLİZ SERMAYESİ	206
VI İNGİLİZ EMPERYALİZMİ VE BATI ANADOLU MADENLERİ	240
VII EMPERYALİST GÜÇLER ARASI ÇATIŞMALAR	262
VIII SONUÇ	288
SONSÖZ	302
KAYNAKLAR	307

“Bu demiryolunun, sanayi ürünlerimizin Türkiye’ye girişini kolaylaştıracak faydalı bir sermaye yatırımı olacağını umuyoruz. Hepinizin bildiği gibi Türkiye’nin yeniden canlandırılmasında Avrupa’nın her zamankinden daha çok çıkarı vardır. Batı uygarlığı Levant kapılarına geldi dayandı. Şimdiye kadar geçmeyi pek başaramadığımız bu kapılar ardına kadar açılmazsa, kendi çıkarlarımız doğrultusunda, zor kullanarak, bu kapıları açacak ve isteklerimizi kabul ettirecek güce, hatta daha fazlasına sahip olduğumuzu herkesin bilmesini isterim.

Türkiye’nin damarlarına yeni ve taze kan aşılayacak olan bu demiryolu gibi üretken girişimleri desteklemek, hükümetimizin en başta gelen görevleri arasındadır.”

*İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe’in
Alsancak istasyonunun temel atma töreninde
yaptığı konuşmadan.*

Times, 16 Kasım 1858

GİRİŞ

Emperyalizmin Türkiye'ye girmesi süreci ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan ilişkiler bütünü, özellikle 1960'lardan sonra, birçok tartışmaya konu oldu. Bu süreci ve ilişkileri açıklamak amacıyla güden çalışmalar, sorunun ana çizgilerini ortaya koymayı başardılarsa da, emperyalizmin geri ülkelerdeki "birisi yıkmak diğeri yapmak" olan ikili rolünü gerektiği kadar vurgulamadılar. Osmanlı sanayisinin çözülme sürecinin emperyalizmin etkisi altında hızlanması, dış borçlar ve sonraları Düyunu Umumiye ile Osmanlı maliyesinin Avrupa ülkelerinin tam denetimi altına girmesi, yabancı şirketlere verilen kamu hizmeti, demiryolu, madencilik imtiyazları ile dış kaynaklara bağlanma olguları, yani madalyonun bir yüzü, enine boyuna incelendi. Ama, emperyalizmin etkisi altında doğrudan yatırımlar yoluyla sanayinin ve madencilğin gelişmesi, tarımda kapitalist ilişkilerin giderek hızlanması ve Avrupa pazarlarındaki değişmelere bağlı olarak Osmanlı dış ticaretinin değişmeler göstermesi olguları, yani madalyonun öteki yüzü, görece olarak ihmal edildi.

Bu çalışmanın konusu, yeni veri ve bulguların ışığı altında İngiliz sermayesinin ve giderek İngiliz emperyalizminin Türkiye'ye girme sürecidir. Amacım, emperyalizmin yörüngesinde Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecinin ilk döneminin ana çizgilerini ortaya koymaktır.

Zaman kesiti olarak seçtiğimiz 1850 ve 1913 yılları arası, kapitalizmin gelişme tarihinde, bitiş ve başlangıç devreleri birbirine geçmiş, önemli iki aşamanın belirli dönemlerini içermektedir.

Bunların ilki, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan ve 1870'lerde hızını yitiren serbest rekabetçi kapitalizm aşamasıdır: İkincisi ise, 1860'larda belli belirsiz ortaya çıktığı görülen, 1873 büyük dünya bunalımından sonra belirginleşip, 1900-1903 bunalımıyla yaygınlaşan tekelci kapitalizm, yani emperyalizm aşamasıdır.

19. yüzyılın en gelişmiş kapitalist ülkesi olan İngiltere'nin geri ülkelerle olan ilişkileri, öz aynı kalmakla birlikte, bu aşamalara göre değişmiş ve özellikle Hindistan'da en belirgin biçimini almıştır. Ekonomik bağımsızlığının yanı sıra politik bağımsızlığını da İngiltere'ye kaptıran Hindistan tam bir sömürgeci. Arjantin, Portekiz, Osmanlı İmparatorluğu gibi, politik bağımsızlıklarını, biçimsel olarak bile olsa, koruyabilen, fakat ekonomik olarak büyük ölçüde sömürgeci-emperyalist ülkelere bağlanan yarı-sömürgelerde de ilişkiler benzer bir gelişme göstermiştir⁽¹⁾.

İNGİLİZ SÖMÜRGEÇİLİĞİ: HİNDİSTAN ÖRNEĞİ

Bütün 18. yüzyıl boyunca İngiltere'nin Hindistan ile olan ilişkileri tek taraflı diyebileceğimiz bir biçimde gelişti. İngiltere'de iktidarın, büyük ölçüde, plütokrasi ve aristokrasinin elinde olduğu bu devirde Hindistan, İngiltere tarafından görülmemiş bir biçimde sömürüldü ve talan edildi. 1793 yılında köylülerin topraklarından atılmasını amaçlayan Zamindari ve 1818 yılında Ryotvari sistemlerinin uygulamaya konulmasıyla, Hindistan'ın hızla çözülmekte olan geleneksel toprak mülkiyeti biçimlerine son yıkıcı darbe vurulmuş oldu. İngiliz sömürgeciliğinin Hindistan'daki uygulayıcısı Doğu Hindistan Şirketi (East India Company) aracılığıyla, İngiltere ve Hindistan egemen sınıfları arasındaki gerici ortaklık pekiştirildi. Henüz politik iktidara ağırlığını koyamamış olan, fakat gittikçe gelişen İngiltere sanayi burjuvazisi, kendi mamullerini satabilmek için, İngiltere ve Avrupa pazarlarını Hindistan'ın geleneksel ihraç malı olan pamuklu kumaşlara kapatmak yolunda çaba gösterdi ve bunda başarıya ulaştı. Daha sonraları ise Hindistan'a pamuk ipliği ve pamuklu kumaş ihraç ederek yerli pamuklu sanayisini yıktı. 19. yüzyıl başladığı zaman İngiltere'nin

Hindistan'daki iki yönlü görevinin birinci yönü, yani geleneksel yapıyı yıkmak, bütün hızıyla devam ediyordu.

Bu arada İngiltere'nin kendi içinde de sanayi burjuvazisinin gelişmesi sonucu güçler dengesinde değişmeler oldu. İngiliz plütokrasi ve aristokrasininin kendi çıkarlarını korumak için koyduğu kısıtlayıcı ekonomik ve politik tedbirler sanayi burjuvazisinin çıkarlarına aykırıydı. Manchesterli fabrika sahiplerinin önyak olduğu serbest ticaret hareketi, ticarete konulan kısıtlamaların kaldırılması yönünde çaba harcarken, parlamentoya yalnız plütokrasi ve aristokrasinin temsilcilerinin girmesini sağlayan seçim sisteminin değiştirilmesi için de mücadeleye başlandı. Bu mücadele Hindistan'da yansdı ve Hindistan, Marx'ın deyimiyle; İngiltere egemen sınıfları çıkarlarının bir "savaş alanı" oldu⁽²⁾.

1813 yılında Doğu Hindistan Şirketi, Hindistan ticareti üzerinde 1600 yılından beri koruduğu, tekelci durumunu yitirdi. Bu, sanayi burjuvazisinin bir zaferiydi. İngiltere'nin sanayi ürünleri artık Hindistan'da söz konusu şirketin denetimi olmadan satılabilecekti. İngiltere'de sanayi burjuvazisinin proletarya ve küçük burjuvazinin etkin desteğiyle yürüttüğü demokratik mücadele, 1832 yılında meyvelerini verdi ve seçim yasasında yapılan değişikliklerle sanayiciler parlamentoda temsil edilme olanağı buldu. Daha sonra, 1846 yılında, tahıl ithalatından yüksek gümrük vergisi alınmasını öngören ve dolayısıyla sınai maliyetleri artıran yasaların kaldırılmasıyla sanayi burjuvazisi bir zafer daha kazandı.

Bu ve buna benzer değişiklikler sonucu Hindistan ticaretinin niteliği de değişti. O zamana dek Hindistan, İngiltere'ye ihracat yapan bir ülke görünümündeydi. Örneğin, 1780 yılında Hindistan'ın İngiltere'ye ihracatı 13 milyon sterline yakınken İngiltere'den ithalatı ancak 400.000 sterlin kadardı. Hindistan pazarının hiçbir kısıtlama olmaksızın İngiliz sanayi burjuvazisine açılmasıyla birlikte, Hindistan'ın İngiltere'den ithal ettiği mamul malların değeri giderek artmaya başladı. 1850 yılında 8 milyon sterline ulaşan ithalatın 5 milyon sterlinlik büyük bölümünü, serbest ticaretin öncüleri Manchesterli fabrikatörlerin pamuklu kumaşları meydana getiriyordu.

Plütokrazi ve aristokrasinin Hindistan'ı insafsızca talan etme istekleri artarken, İngiltere sanayi burjuvazisi, iki ülke arasındaki eşit olmayan değişim sonucu Hindistan'ın gittikçe yoksullaştığını ve giderek İngiltere'nin mamul mallarını satın alamayacak duruma geldiğini görüyordu. Hindistan'ın bir hammadde kaynağı olarak geliştirilmesinin çok önemsenmediği ve sermayenin ilkel birikiminin talan ve yağmayla gerçekleştirildiği bu dönem kapanmalı ve İngiltere'nin "yapıcı" görevi başlamalıydı. Gelişimin özünü kavramış gözlemciler 1853 yılında bu yeni dönemin başladığını ve elde edilecek sonuçların çok büyük değer taşıyacağını söylüyorlardı.⁽³⁾ Böylece Hindistan, İngiltere sanayi burjuvazisinin istekleri yönünde, demiryolları ve sulama tesisleriyle donatılmaya başlandı. 1853 yılında ancak 20 mil uzunlukta olan demiryolları 1867 yılında 3.936 mil, 1900 yılında 24.760 mile erişti. Bu demiryolları, Hindistan üzerindeki politik denetimi kolaylaştırdığı gibi, hammaddelerin İngiltere'ye ulaştırılmasını ve İngiliz sanayi mallarının ülkenin en uzak köşelerine kadar girmesini de sağladı. İngiltere sanayisinin gereksinimlerini karşılamak üzere çivit, çay, kahve ve kauçuk plantasyonlarının teşvik edildiği görüldü. Jüt sanayisinin geliştirilmesi sonucu 1859 yılında 102 olan tezgâh sayısı 1890 yılında 15.213'e yükseldi⁽⁴⁾.

Hindistan halkının bu gelişmelerden ne ölçüde yararlandığı sorusunu cevaplamak için sözü Marx'a bırakalım:

İngiltere'deki yeni egemen sınıfların yerini sanayi proletaryası alıncaya, veya Hintliler İngiliz boyunduruğundan kendileri kurtulacak kadar güçleninceye dek, Hindistan halkı, İngiliz burjuvazisinin ektiği bu yeni toplum tohumlarının meyvelerini toplamayacak.⁽⁵⁾

Kapitalist üretim biçiminin İngilizlerin istediği yönde ve biçimde geliştirilmesi, Hindistan halkının daha katmerli sömürülmesine yol açtı. Avrupa feodalizmindeki serflerin bütün yükümlülüklerini fazlasıyla taşıyan, fakat serflere tanınan en basit haklara bile sahip olmayan köylüler feodal toprak sahiplerinin ve

tefecilerin elinde daha da derin bir yoksulluğa düştüler. Ortalama % 600 faizle aldıkları borçları ödeyemeyen köylülerin çocuklarını satışa çıkarıp, yığınlar halinde köylerini bıraktıkları ve sık sık açlıktan öldükleri görüldü. İngiliz sanayi mallarının Hindistan pazarına egemen olmasıyla işlerini kaybeden zanaatkârların ve topraksız köylülerin katıldığı ve çoğunlukla başını çektiği büyük halk ayaklanmaları başladı. 1857 yılındaki büyük “isyan” kanlı biçimde bastırıldı, ama etkileri çok uzun süre duyuldu.

Tekeller öncesi İngiliz kapitalizminin Hindistan’ı sömürme sürecini şöyle özetleyebiliriz: Plütokrazi ve aristokrasinin gözü dönmüş sömürü biçimlerinin üzerine, İngiltere’de politik iktidara ağırlığını koyan sanayi burjuvazisinin istekleri doğrultusunda geliştirilen bir kapitalist yapının getirdiği sömürü eklenince, Hindistan ekonomisi bütün iç dinamizmini, dolayısıyla da bağımsız gelişme olanaklarını yitirdi. Tümüyle sömürge ülkenin çıkarları doğrultusunda geliştirilen kapitalizm, İngiltere sanayi burjuvazisinin çizdiği sınırlar dışına çıkamadı. Hindistan’daki üretken güçleri kendi çıkarlarının elverdiği ölçüde geliştiren İngiltere, daha ileri gidebilecek bir süreci bilinçli olarak engelledi. Böylece, Hindistan, çarpıtılmış ekonomik gelişmesinin gereği olarak, İngiliz sanayi malları için bir pazar ve çok zengin bir hammadde kaynağı durumuna düştü.

Ekonomik sömürünün yoğunlaştırılması ve ekonomik gelişmenin bu derece çarpıtılması, kuşkusuz, İngiltere’nin Hindistan üzerinde çok sıkı bir politik denetim kurabilmiş olması sayesindeydi. Sömürgelerden başka ülkelerde böyle bir mutlak politik denetim mekanizması kurulamayacağı için bu ülkelerin sömürülmesi, Hindistan örneğinde olduğu gibi haydutça ve apaçık olamazdı. Arjantin’e, Portekiz’e, Mısır’a, İran’a, Balkan ülkelerine, Osmanlı İmparatorluğu’na emperyalist sermayenin girmesi, önceleri “serbest ticaret ilkeleri” sonraları ise “normal ekonomik ilişkiler” çerçevesinde fabrika kurmak, demiryolu yapmak, maden işlemek gibi yollarla olacaktı.

EMPERYALİZM

Bilim, emperyalizmi “kapitalizmin en yüksek aşaması, tekelci kapitalizm” diye tanımlar. Bilimsel incelemeler, emperyalizmin, kişilerin veya sınıfların seçişi dışında, kapitalizmin gelişmesinin gereği olarak, varılması zorunlu bir aşama olduğunu gösteriyor. Kapitalizmin eşit olmayan gelişmesi yasası uyarınca, bu aşamaya değişik ülkelerde değişik zamanlarda varıldı. İngiltere, kapitalist gelişmesini en önce tamamlamış olması sonucu, teknolojisini yeni koşullara göre yenileyemediği ve fazla sermayesini kolaylıkla ihraç edebileceği bir sömürge imparatorluğuna sahip olduğu için, tekelleşmenin ABD ve Almanya'ya göre daha yavaş meydana geldiği bir ülkeydi. Kapitalist gelişmesini daha geç tamamlayan ABD ve Almanya ise, çok daha modern teknoloji ile başlamak durumunda kaldıklarından, daha hızlı bir tekelleşme sürecine girdiler⁽⁶⁾.

“Tefeci emperyalizmi” biçiminde gelişen Fransız tekelci kapitalizmi ise, ülke içindeki ekonomik gelişmeyi yavaşlattığı için, emperyalist kampa yukarıdaki üç ülkeden daha geç katıldı⁽⁷⁾.

Rekabetçi kapitalizmden emperyalizme geçişi belirleyen koşullar, üretimin yoğunlaşması ve sermayenin merkezileşmesidir. Kendi durumunu korumak veya iyileştirmek isteyen kapitalistlerin giriştiği rekabet, üretim tekniklerinin gelişmesi sonucu bu teknik ilerlemeye ayak uyduramayan kapitalistleri safdışı bırakırken, fiyatları düşürme yoluyla rakiplerini iflasa sürükleyen güçlü bir kapitalistler grubu ortaya çıkarır. Teknik gelişme, fabrikaların büyümesini, işçi başına düşen makine ve araç sayısının artmasını gerektirir. Böylece üretim daha büyük ve daha modern işletmelerde yoğunlaşır.

Sermayenin merkezileşmesi ise kapitalist yarışma süreci içinde çok sayıda işletmenin daha az sayıda kapitalistler tarafından yutulması demektir. Böylece küçük işletmelerin sermayeleri, giderek, büyük şirketlerde merkezileşmeye başlar. Bir tek büyük şirketin yüzlerce daha küçük şirketi tamamıyla kontrol altına aldığı görülür.

Bu süreci kolaylaştıran ve hızlandıran önemli bir etken finansman ve kredi sisteminin gelişmesidir. Rekabetçi kapitalizm devrin-

de küçük kişisel işletmelerin, genişleme veya yeni teknoloji uygulama çabaları için gerekli olan sermaye, genellikle şirketlerin kendi kaynaklarından sağlanabiliyordu. 19. yüzyıl ortalarından sonra ise, pazarda tutunabilmek için eskisinden daha yüksek bir kâr oranına sahip olmak gerekti. Daha büyük ölçekte üretim yoluyla maliyetleri azaltmak kişisel kaynakların finanse edebileceği bir iş olmaktan çıktı. Kapitalistlerin sermayelerini ve “küçük tasarruf sahipleri”nin kaynaklarını bir araya toplayarak daha geniş yatırımlara yönelten anonim şirketlerin kurulduğu ve sayılarının hızla arttığı görüldü. Dünya ekonomisinin bir bütün haline gelmesiyle pazarlar daha genişledi. Bu büyük pazarlar için yapılan üretim de o zamana kadar olduğundan daha geniş ölçekte olmak zorundaydı. Ölçek büyüdükçe ve bu ölçeği kârlı yapabilecek teknoloji gereksinimleri arttıkça finansman sorunları çok büyük önem kazandı. Kimya, elektrik, demir-çelik sanayisi gibi, hem modern teknoloji, hem de büyük ölçek gerektiren üretim dallarındaki yeni yatırımları, artık ne kişisel kaynaklar ne de tek bir anonim şirket finanse edebiliyordu. Bu tür yatırımlar ancak bir bankanın veya bankalar grubunun açtığı kredilerle gerçekleştirilebiliyordu. İleri kapitalist ülkelerde sanayi sermayesi ve mali sermaye böyle ayrılmaz bir biçimde birbirine kenetlenirken, bankaların ve diğer kredi kurumlarının sermayelerinin merkezileştiği görüldü. Sanayideki tekelleşmenin yanı sıra meydana gelen bu oluşum içinde, daha çok banka sermayesi giderek daha az sayıda banka tarafından kontrol edilmeye başlandı.

Karteller, tröstler ve sendikalar biçiminde gelişmeye başlayan tekeller için hammadde kaynakları yaşamsal bir önem taşıyordu. Hammadde kaynaklarını tekeline alan bir kartel, diğer kartellere karşı çok önemli bir avantaja sahip olabildiği gibi, tekelleşmemiş olan sanayi kuruluşlarını da baskı altına alabiliyordu. Üretim sürecinin hammadde kaynaklarından dağıtıma kadar her aşamasının, az sayıda bir tekelci grup tarafından kontrol edilmesi, kapitalizmin çelişkilerini keskinleştirdi. Üretimin toplumsal niteliği ile üretim araçlarının kişisel mülkiyetinin yarattığı çelişki iyice belirginleşti.

Kapitalist üretim biçiminin kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkan tekeli kapitalizm, rekabeti ortadan kaldırmadı. Tersine daha kuvvetlendirdi. Ne var ki, rekabetin en can alıcı biçimi, artık sayısız küçük işletme arasında değil, dev tekeli şirketler arasındaydı. Bu artış başarılı olanlar için ödül, daha önceleri olduğu gibi bir ihaleyi kazanmak veya pazarın biraz daha büyük bir payını ele geçirmek değil, bir veya birkaç üretim dalının tümüne yakın bir bölümüne veya bir ülkenin tüm hammadde kaynaklarına egemen olmak biçiminde beliriyordu.

Kendi ülkelerinin pazarlarını aralarında paylaşan tekeller gelişmelerinin yeni aşamasında, sermaye ihracı veya daha önce kazandıkları etki bölgeleri yoluyla, fiilen veya birbirleriyle anlaşarak dünya pazarını paylaştılar. Petrol, demir-çelik, elektrik ve gemicilik tekelleri daha 20. yüzyıl başlarında dünyayı ekonomik olarak aralarında paylaşmış bulunuyorlardı.

Uluslararası tekellerin bu ekonomik paylaşımının yanı sıra onların iktidarları altındaki emperyalist ülkeler, tekellerin çıkarları gereği, dünyayı politik olarak bölüşme yarışına girdiler. Sömürge imparatorlukları kurmak ve yarı-sömürge ülkeleri etki alanları yoluyla paylaşmak, tekellerin iki önemli ekonomik gereksinimine aynı zamanda cevap veriyordu. Bunlardan birincisi sermaye ihracıydı. Rekabetçi kapitalizm devrinde meta ihracı büyük öneme sahipken tekeli kapitalizmin en belirgin ekonomik özelliği sermaye ihracı oldu. Kapitalizmin ulaştığı bu son aşamada emperyalist metropollerde bir sermaye fazlası ortaya çıktı. Metropol ülkelerde yapılan yatırımların artması, sermayenin organik bileşimini yükselteceği ve dolayısıyla da kâr oranını düşüreceği için tekeller, belirli bir düzeye erişmiş olan kâr oranlarını korumak veya yükseltmek yolunda, fazla sermayelerini, sermayenin kıt, kâr oranlarının yüksek olduğu alanlara yönelttiler. Sömürge ve yarı-sömürge ülkeler bu iş için biçilmiş kaftandı. Doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları ve devlet borçları biçiminde gelişen sermaye ihracı, bu ülkelerdeki hammadde kaynakları üzerinde yoğunlaştı. Böylece, metropollerde yüksek kâr getirmeyecek sermaye fazlalarını ihracı

eden tekeller, aynı zamanda, en önemli sorunlarından biri olan hammadde gereksinimlerine de bir çözüm bulmuş oluyorlardı.

İncelediğimiz sürenin son yılı olan 1913'te, dünyada, tekeller ve emperyalist güçler tarafından şu veya bu biçimde paylaşılamayan "sahipsiz" ülke kalmamıştı. Artık "kaçınılmaz" olan tek yol, dünyayı yeni baştan paylaşmaktı.

Bu dönem için de Hindistan örneğini incelemeye devam edersek, İngiliz tekellerinin Hindistan'da kârlı bir biçimde çalışabilmeleri için gerekli olan bütün koşulların serbest ticaret döneminde hazırlandığını görürüz. Söz konusu koşullardan en önemlisi kuşkusuz demiryollarıdır. Hindistan'da kurulan sömürge Hükümeti'nin kendi çabaları ve İngiltere Hükümeti'nin desteklediği özel şirketlerin faaliyetleri sonucu kurulan demiryolları, sermaye ihracını gerçekleştirdiği gibi, Hindistan pazarını, en ücra köşelere dek, İngiliz sermayesine açtı. 1867 yılına geldiği zaman Hindistan'da demiryolu yapan ve işleten İngiliz şirketlerinin toplam yatırımları 75 milyon sterline ulaşmıştı. Bir taraftan sömürge hükümetinin, diğer taraftan özel şirketlerin çabalarıyla gerçekleşen bu yatırımların % 5 kâr getirmeleri İngiltere hükümeti tarafından garanti edilmişti. Eğer yıllık ortalama kâr bu oranın altına düşerse hükümet şirketlere ödeme yaparak % 5 kâr oranını gerçekleştiriyordu.

Para-meta ilişkilerini geliştiren ve dünya pazarı için hammadde üretimini teşvik eden demiryolu yapımı Hindistan'ın çeşitli bölgelerini belirli ürünler üzerinde uzmanlaşmaya itti. Pencap buğday, Bengal jüt, Maharaştra pamuk, Assam çay, Madras kök bitkiler üretiminde uzmanlaştı. Demiryollarınının, kaçınılmaz olarak yerli sanayinin gelişmesini teşvik edeceğini gören İngilizler, bu gelişmeyi başlamadan köreltmek için karmaşık bir tarife sistemi uygulamaya başladılar. Limanlar ile üretim ve yerleşme merkezleri arasında taşınan mallardan daha az taşıma ücreti alınırken, ülkenin kendi ürünlerini merkezler arasında taşıyan demiryollarında çok yüksek ücretler uygulandı. Limanları hammadde kaynaklarına bağlayan ana demiryollarının standart genişlikte

olmasına karşılık iç ulaşımı sağlayan ikincil yollar çeşitli genişlikte yapılmıştı. Bu demiryollarının kesiştiği noktalarda, bir trenden diğer trene aktarma yapmak çok pahalıya mal oluyordu. (Çeşitli hatların bilinçli olarak değişik genişlikte yapılması, ihracata yönelik olmayan doğal kaynakların geliştirilmesini önledi.) Sonuç olarak ihracat veya ithalat malları hiç aktarma yapmadan limanlara veya yerleşme merkezlerine ulaşırken, iç tüketim için bir kentten diğer kente buğday veya pamuk büyük harcamalar gerektiriyor ve büyük zaman kaybına yol açıyordu. O kadar ki, zengin kömür yataklarına sahip Raniganj'dan komşu eyaletlere kömür götürmek, İngiltere'den kömür ithal etmekten daha pahalı oluyordu. Amerikalı bir gözlemcinin dediği gibi:

Demiryolları, Hindistan'ın doğal kaynaklarını dünya pazarına açtı ve İngiltere'nin Hindistan için mal üreten bir ülke olmasını sağladı; ama Hindistan'ın da kendisi için mal üreten bir ülke olmasını önledi.⁽⁸⁾

20. yüzyıl başladığı zaman İngiltere'nin Hindistan'daki toplam demiryolu yatırımları 227 milyon sterline ulaşmıştı. 1913 yılına kadar yapılan 34.600 mil uzunluğundaki demiryollarının 17.600 mili geniş hat, 14.400 mili standart hat, geriye kalan 2.600 mili ise dar hat olarak yapılmıştı⁽⁹⁾.

Tekellerin yüksek bir kâr oranı elde etmesini kolaylaştıran ikinci önemli altyapı yatırımı türü sulama tesisleriydi. 1903 yılında 174 milyon dönümlük bir alana yayılan sulama işleri, Hindistan'ın bir hammadde kaynağı haline gelmesini daha kolaylaştırdı. Sulanan topraklarda üretimin hızla artması, sömürge hükümetine yüksek vergi kaynakları sağladı. Köylülerden alınan sulama ücretleri, bu tesisleri çok kârlı yapıyordu. Örneğin, Pencap'taki sulama tesisleri her yıl net % 10,5 kâr getiriyordu.

Hindistan'ın para birimi Rupî'nin, İngiliz emperyalizminin istekleri doğrultusunda, hiç gereği yokken revalüe edilmesi, para piyasasının bu isteklere göre düzenlenmesi ve İngiliz sermayesi ile çalışan işletmelere kredi alanında ayrıcalıklar sağlanması, hep tekellerin ekmeğine yağ süren gelişmelerdi.

Gerekli altyapı ve üstyapı değişikliklerinin tamamlanmasından sonra İngiltere'nin Hindistan'a giderek artan bir biçimde sermaye ihraç ettiği görüldü. 1898 ve 1913 yılları arasında İngiltere'nin Hindistan'da, toplam 2 milyar sterlin yatırım yaptığı tahmin ediliyor. 1915 yılında, demiryolları, makine fabrikaları, dökümhaneler ve jüt fabrikaları dışında 10 sınaî üretim dalında 1.114 işletmede çalışan 772.600 işçinin 460.000'i İngilizlere ait işletmelerde çalışıyordu. Hemen hemen tümü İngilizlere ait olan diğer işletmeler (demiryolları, jüt fabrikaları vb.) buna eklenirse, Hindistan ekonomisinin ne denli İngilizlerin kontrolü altında olduğu anlaşılır⁽¹⁰⁾.

İngiltere tekellerinin Hindistan'daki çıkarları, Doğu Hindistan Şirketi'nin dağılmasıyla her yerde mantar gibi türeyen ticaretevlere öz ve biçim değiştirmesiyle ortaya çıkan ve yönetici acente (managing agency) diye tanınan şirketler tarafından korunuyordu.

İngiliz tekellerinin sermayesiyle kurulan Hint bankalarının yönetimine kesin bir biçimde egemen olan bu acenteler, kredi ve finansman işlerini denetledikleri gibi, yeni şirketlerin nerede, ne zaman ve ne kadar sermayeyle kurulacaklarına da karar veriyorlardı.

Emperyalizmin ne demek olduğunu en somut biçimde yansıtan yönetici acentelerin, Hindistan ekonomisine nasıl egemen olduğunu görmek için bir örnek yeter: 1930 yılında jüt, çay, elektrik, yapım, ulaşım, şeker ve kömür dallarında üretimin tümünü yapan 375 şirketin bütün sermayesi 25 yönetici acenteye aitti. Bu yönetici acentelerden birisi olan Shaw, Wallace ve Ort., 5 kömür şirketi, 1 kalay, 3 gübre, 16 çay, 8 sigorta, 2 gemicilik ve 6 diğer şirkete; bir diğer yönetici acente olan Gillanders, Arbuthnot ve Ort. ise 45 şirkete egemendi⁽¹¹⁾.

Tekellerin egemenliği ve sermaye ihracı yönleri ile rekabetçi kapitalizm döneminden ayrılan emperyalizm çağında, sömürünün özü aynı kalmakla birlikte biçimi değişti. Geri kalmış ülkelerin sömürüsünde en büyük rolü, metropol ülkelerde egemenliğini kuran dev tekellerin uzantıları olan şirketler üstlendi. Bu şirketler kendi

ülkelerinde elde edebileceklerinden daha yüksek kârlar sağlıyorlardı. Örneğin 1878 yılında Fransa'da ülke içinde faaliyet gösteren şirketlerin ortalama % 4,1 kâr dağıtmasına karşılık yabancı ülkelerde yatırım yapan Fransız şirketleri ortalama % 5,5 kâr dağıtıyorlardı. 1903 yılında bu oranlar % 3,1 ve % 4,2, 1911 yılında ise % 3,4 ve % 4,6 idi. İngiltere'de ise İngiliz demiryolu şirketleri ortalama % 4,7 kâr dağıtırken, yabancı ülkelerde yatırım yapan İngiliz şirketlerinin dağıttığı kâr % 5'in altına düşmüyordu⁽¹²⁾. Anonim şirketler yolu ile yabancı ülkelere ihraç edilen sermaye, devlet maliyesinden plantasyonlara kadar çok geniş bir alanda kullanılıyordu.

Bütün 19. yüzyıl boyunca İngiltere en çok sermaye ihraç eden ülke görünümünde idi. Bu sermaye ihracı, önceleri diğer devletlere borç vermek biçiminde geliştirse de sonraları demiryolları ve madenlere yapılan yatırımlar daha büyük önem kazandı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere'nin yabancı ülkeler demiryollarında 1,5 milyar sterlin, madenlerde 273 milyon sterlin, ticari şirketlerde ise 150 milyon sterlinlik yatırım yapmış olduğu tahmin ediliyor⁽¹³⁾.

İngiliz yatırımcılarının coğrafi dağılışı bu sermaye hareketinin özellikle 1880'lerden sonra İngiliz İmparatorluğu ülkelerine yöneldiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra, ABD, Rusya, Mısır ve Latin Amerika ülkeleri de İngiliz sermayesinin bol olarak aktığı ülkeler arasındadır.

Osmanlı İmparatorluğu'na gelince; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz yatırımlarının miktarı hakkında birçok tahmin vardır. Tahminlerin değişik olmasının nedeni Osmanlı İmparatorluğu olarak tanımlanan alanın sürekli değişiklikler göstermesine ve değişik tahmin yöntemleri kullanılmasına bağlanabilir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'deki İngiliz yatırımlarının 32 milyon sterlin ve 18,7 milyon sterlin olduğunu ileri süren iki tahminin yanı sıra⁽¹⁴⁾, H. Feis ve V. Eldem'in tahminleri 24 milyon sterlin üzerinde birleşiyorlar⁽¹⁵⁾. Bu 24 milyonun 10 milyonunun Osmanlı borçlarının ödenmeyen bölümü, 5 milyonunun demiryolları yatırımı, kalanının ise bankacılık, madencilik, tarım ve sanayi yatırımı olduğu söyleniyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa banka sermayesiyle olan ilişkileri, yani Osmanlı borçları konusu, değişik yazarlar tarafından enine boyuna incelendiği halde⁽¹⁶⁾ Türkiye'deki özel İngiliz sermayesi hakkında yapılmış sistematik bir çalışma yok. Bu tür yatırımların miktarını kesin olarak saptamak olanağına sahip değilsek de, Türkiye'de ticaret yapmak, fabrika açmak, maden işletmek gibi amaçlarla Londra'da kurulmuş olan İngiliz şirketlerinin sayısı ve sermaye durumu bize bu konuda kabataslak bir fikir verebilir. İngiltere Ticaret Dairesi (Board of Trade) arşivlerine göre 1850-1913 yıllarında bu amaçlarla kurulan şirketlerin sayısı en az 166'dır ve sermayeleri 10.000 sterlin ile 1.000.000 sterlin arasında değişmektedir.

Bu şirketlerin sayısı *en az 166'dır* diyoruz; çünkü kanunlara göre tescil edilen ve sonradan faaliyetlerini durdurup evraklarını Ticaret Dairesine devreden şirketleri gösteren indekste 700.000'e yakın şirketin adı vardır⁽¹⁷⁾. Bu adları tek tek kontrol etmek ve Türkiye'de faaliyet gösterip göstermediklerini saptamak imkânsız olduğu için şu yolu izledik: Türkiye'de sermaye yatırımı yapan şirketlerin Türkiye ile iş yaptıklarını göstermek amacı ile şirketin adına bu olguyu yansıtacak kelimeler koyacağını varsayarak "Asia Minor", "Anatolia", "Constantinople", "Smyrna", "Ottoman", "Turkish" gibi alfabetik bölümleri inceledik. Bu yolla bulunan şirketlerin sayısı 166'dır. Bu yöntem, Türkiye'de yatırım yapması muhtemel olan ve adında "Anglo-Eastern", "Levant", "Oriental" vb. kelimeler bulunan şirketleri dikkate almadığı gibi kurucularının veya ortaklarının adlarını taşıyan şirketleri de, örneğin T. Bowen and Co. Ltd., MacAndrew and Forbes Ltd., Abbot's Emery Mines Ltd., kapsam dışı bırakmaktadır. Bu şirketlerden başka, Türkiye'de yatırım yapan, fakat faaliyetlerini sürdürdüğü için Ticaret Dairesi arşivinde dosyası olmayan şirketlerin yanı sıra, İngiltere veya Türkiye'de İngiliz sermayesi ile kurulan ve tescil edilmeyen ortaklık biçimindeki şirketlerin sayısı da göz önüne alırsa, Türkiye'deki İngiliz özel sermayesinin önemi belirmiş olur.

ULUSLARARASI POLİTİKA SORUNLARI

Osmanlı İmparatorluğu'nun hızla dağılması ve bu dağılma sonunda İmparatorluktan kopan parçaların hangi Avrupa devleti tarafından yutulacağı sorunu, "Doğu Sorunu" denen ünlü uluslararası politika oyununun özünü oluşturur. Bütün 19. yüzyıl boyunca bu dağılmayı kendi çıkarlarına göre biçimlendirmek işini üstlenen ülkeler değişen koşullara bağlı olarak değişmiş, Osmanlı İmparatorluğu'ndan en büyük payı alacağını uman bir ülke, belirli bir dönemde dağılmanın en büyük destekleyicisi gibi görünürken, bir başka dönemde, değişen koşulların sonucu, Osmanlı İmparatorluğu'nun "birliğini" koruma çabalarının en büyük yardımcı olmuştur. Emperyalist ülkeler arası çelişkilerden yararlanarak İmparatorluğun kaderini bu çelişkilere bağlayan bir denge politikası gütmeye çalışan Osmanlı yöneticilerinin ne denli başarısız olduğunu tarih göstermiştir.

Bu oyunun belli başlı aktörlerinden birisi İngiltere'dir. İngiltere, genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını istemez görünür. Diğer ülkelerin, özellikle Çarlık Rusyası'nın, topraklarını genişletmesini istemediği için ve Osmanlı pazarını bu ülkelere kaptırmak işine gelmediğinden, dağılma süreci yavaşlatılmış, İngiltere ile ekonomik ve siyasal bağları güçlendirilmiş bir Osmanlı İmparatorluğu arzular İngiltere. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nu dağıtmadan, ayakta tutarak sömürmek için yapılması gereken işler vardır⁽¹⁸⁾. Temelinde, İngiltere ile olan ilişkilerin daha geniş çaplı ve daha düzenli olmasını sağlamaya yönelik işlerin yapılmasını teşvik eden ve adına genellikle "reform hareketi" denen tedbirlerle Osmanlı devletinin parçalanması, İngiltere'nin istediği yönde ölçüde, durdurulmaya veya kontrol edilmeye çalışılmıştır. Bu oluşumun kaçınılmaz bir sonucu olarak Türkiye'de kapitalist ilişkiler gelişmiş ve ülke her şeyiyle dışa bağlanmıştır.

Sonraları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki başarılı hizmetlerinden ötürü Lord Stratford de Redcliffe unvanını alan Stratford Canning, 1842 yılında İngiltere büyükelçisi olarak İstanbul'a gönderildiği zaman, asıl görevi bir reform hareketini başlat-